

5.
Előrehaladó párbeszéd?
(Molière-szövegek alapján)

KISS SÁNDOR

E rövid tanulmányban a tematikus progresszió jelenségének megközelítése során egyszerre két különlegesebb nézőpontot érvényesítek. Egyrészt vizsgálatom anyaga irodalmi szövegdarabokból, pontosabban drámarészletekből áll, ahol a szöveg sajátosságai szorosan összefüggnek a színre kerülő fiktív világ eseményeivel, és elemzésemben kiaknázom ezt az összefüggést. Másrészt a korpusz jellegéből adódóan főként olyan szövegszekvenciákat mutatok be, ahol a tematikus progresszió valamilyen módon megtörik, eltér a normától — innen a kérdőjel a címben. E torzuló tematikus progresszió illusztrációi Molière néhány vígjátékából származnak; tekintettel arra, hogy a tárgyalás elsősorban a makrostruktúrára vonatkozik és csak kisebb mértékben a mondatok közötti összefüggés pontos kifejezésére, általában az — egyébként kitűnő — magyar fordításokat fogom idézni, és csak szükség esetén fordulok a francia szöveghez.

Minthogy a vizsgálat tárgyát párbeszédnek képezik, induljunk ki a párbeszédnek abból az ideális formájából, ahol a résztvevők a nyelvi üzenetek cseréje révén közös univerzumot építenek fel és határolnak körül, miközben mindegyikük megszerez a világról valamilyen új tudást. Ez feltételezi a régi, már ismert referensek új összefüggésbe helyezését, a szövegszintaxis és szövegsemantika szabályai szerint.

Az itt bemutatandó (irodalmi) párbeszédekben a szereplők (általában az egyik szereplő) tudásának alakulását vizsgálom, amely következik az adott helyzetben érvényesülő konverzációs szabályokból. A szövegek egyik sajátossága abban rejlik, hogy az ábrázolt interakciónak valamilyen állandó benső tendenciája a tudás kiépülését megakasztja, vagy eleve megakadályozza. A tematikus progresszió ennek megfelelően sérül, megszakad, vagy felszámolja önmagát.

A vizsgálandó drámarészletek sorában a sikeresen felépülő tudás egy példája után két olyan helyzet következik, ahol a megszerzett tudás feleslegessé válik, egyben a tematikus progresszió megbicsaklik, más irányba fordul. Ezután két példa szemlélteti a párbeszédkapcsolat létrejöttének nyelvi gátjait, végül két esetben látjuk a szereplők pszichikumába beépült akadályokat, amelyek az elvben megszerzhető tudást mechanikusan szétzúzzák.

Alaphelyzetként, tehát a sikeresen megszerzhető tudás példjaként a „Nők iskolája” egy jelenetét idézem (II, 5). Tekintve, hogy vígjátékról van szó, a mű-

fajra jellemző sajátos sarkítások és túlzások miatt pragmatikai szempontból egészen „normálisnak” itt sem mondhatjuk a nyelvi nyilatkozatokat, a tematikus progresszió és valamilyen univerzum felépítése azonban világosan követhető. A jelenetnek arra a részletére utalok, ahol a dialóguson belül egy másik, az Ágnes nevű szereplő által összefoglalt dialógus jelenik meg: ő ártatlanul elmondja az őt feleségül venni szándékozó gyámjának, hogy egy öregasszony — nyilván az Ágnesbe szerelmes fiatalember küldönce — felvilágosította szemei hatalmáról, vagyis a nőiességében rejlő csáberőről. A darab logikája szerint Ágnes erről mindaddig mit sem tudott. Az öregasszonnyal folytatott beszélgetése során mindenesetre ez a tudása felépül: a kérdéseire kapott válaszokból kiderül, hogy valakin *sebet* ütött (réma); ekkor az információ pontosítását kéri: *Sebet ütöttem ... én? — kérdeztem meglepetve* (a *seb* most téma); az új válasz új elemet hoz: *a szemedtől beteg*: | *Az ütötte bele a végzetes sebet*. Ettől kezdve a *szem* állandó témává válik: *szemed méreggel van tele*, folytatja az öregasszony, *Csak a te szemedtől múlhat el a halála*: | *Az sebezte meg és az a medicinája*. Az új rémákból épül fel az új tudás, amely Ágnest — ezúttal pragmatikailag normálisan — cselekvésre indítja: *ha így múlik a baj*, | *Eljöhet és láthat, ahányszor csak akar* — mondja az öregasszonynak.

A tudás — ezúttal elvont, a gyakorlati tevékenységet közvetlenül nem elősegítő tudás — azonban hasznavehetetlennek és fölöslegesnek bizonyul a következő, immár a párbeszéd félresiklását is példázó részletben („Úrhatnám polgár”, II, 4). A dialógus Jourdain úr és a Filozófiatanár között folyik. Jourdain úr polgár, aki azért, hogy nemesembernek mutatkozhassék, tanulmányokat folytat. Filozófiából a hangok kiejtését, valamint a próza és a vers közötti különbséget tanulmányozza. A szövegfelépítés szempontjából a tudnivalók mint új információk a Filozófiatanár előadásában rémaként jelennek meg, a „tanuló” pedig, miután mindezt elsajátította, témaként használja és kommentálja, kifejezven óhaját új tudás megszerzésére is:

FILOZÓFIATANÁR: A D hangot példának okáért úgy képezzük, hogy a nyelv hegyét a felső fogsor belső oldalához érintjük: Dö.

JOURDAIN ÚR: Dö, dö. Így van! Szép dolog a tudomány, hiába.

Megtudván, hogy csak prózában vagy versben fejezhetjük ki magunkat, Jourdain úr új, reumatikus következtetésével látszólag még mindig ugyanabban az irányban viszi előre a párbeszédet:

Teringettét! Negyven esztendeje beszélek prózában, de azt se tudtam, mi az! De hálás vagyok, hogy megtanított rá!

Azonban részben már a fonetikai magyarázatok során, itt pedig végérvényesen kiderül, hogy Jourdain urat valami egészen más foglalkoztatja: a nemesembereknek az erkölcsseit is követni kívánja, ezért gáláns kalandra vágyik. A kivitelezéshez a Filozófiatanárra van szüksége, akit egyszer csak kibillent hangtani okfejtéséből, markánsan vezetve be egy új rémát:

Hanem — izé — meg kell vallanom magának valamit. Szerelmes vagyok egy igen finom úrihölgybe. Megkérném, hogy segítsen nekem megírni egy afféle kis levelet.

Hasonló váltás történik az imént idézett részletben:

... megtanított rá! Szóval hát, azt szeretném megírni egy kis levélben ...¹

A társalgásnak új irányt adó Jourdain úr kitért a tudás logikájából, ami tetten érhető a jelenet nyelvi szövetében.

Az elvben megszerezhető tudás meg nem szerzését illusztrálja egészen más összefüggésben és mintegy magasabb szférában a „Don Juan” III. felvonásának 5. jelenete, majd ennek közvetlen folytatása, a IV. felvonás eleje. Ezt a példát is a tudásépítés logikus menetéből történő kilépés miatt említem. Midőn Don Juan az általa megölt Parancsnok szobrát meghívja vacsorára, a szobor a meghívás elfogadásának jeléül bólint. Don Juan nem hiszi, hogy ilyesmi történhetett, bár szolgálja ezúttal is figyelmezteti, hogy égi jel akarja őt erkölcsös életvitelre téríteni. A lovag nem kíván belépni egy ilyen beszélgetésbe, s az esemény kommentárját (*DON JUAN: ... bizonyára káprázat csalt meg bennünket*) felváltja egy másfajta kommentár: Don Juan el akarja hallgattatni kellemetlen dolgokat szóba hozó szolgáját, s ezt meg is teheti, az erkölcsi és a természetfölötti kérdések bizonydalmaiból átlépve az úr–szolga viszonyból közvetlenül adódó parancsolgatásba:

Idehallgass! Ha nem hagyod abba ezt az ostoba papolást ... ezret váगतok rád. Megértetted?

A létrejött, bár igazi tudás felépítéséhez nem vezető párbeszédkapcsolat példái után lássunk két olyan esetet, ahol maga a kapcsolat sem jön létre az egyik szereplő sajátos nyelvi magatartása miatt. Az első esetet tömören úgy jellemezhetnénk, hogy az akadályt támasztó szereplő nem tudja áthágni a nyelvi kommu-

¹ Az *izé* szó választásával a fordító hangsúlyozza, hogy a váltás némileg magát Jourdain urat is zavarba hozza. A francia szövegben csupán a váltásra utaló 'egyébként' szót találjuk: *au reste*; vö. *je voudrais donc = szóval hát*.

nikációba történő belépés nehézségeit, azaz mintegy megáll a nyelvi kód felhasználásának küszöbén, és végtelenül hosszúnak tűnik számára az az út, amelyen eljuthatna a pragmatikailag sikeres nyelvi kapcsolathoz. A dialógusban ez úgy jelenik meg, hogy a nyelv alkalmazásával kapcsolatos fogalmakat és magának a nyelvnek a fogalmát ez a szereplő rendre tematizálja, elvágva ezzel maga előtt a dialógusba-lépés lehetőségét. Az életidegen tudomány Molière-nél jól ismert kigúnyolása ez: az egyfelvonásos „Kénytelen házasság” 4. jelenetéről van szó, ahol Sganarelle, aki szeretné eldönteni, hogy megházasodjék-e, Dr. Pancratius filozófustól kér tanácsot. A filozófus azonban a nyelv felhasználásával kapcsolatos előzetes műveletekre kényszeríti. Sganarelle bejelentése, mely szerint szeretne *valamit megbeszélni* (*Je veux vous parler de quelque chose*) magával hozza a nyelv tematizálását:

DR. PANCRATIUS: És micsoda nyelvvel tetszik élni a dolognak előadásában?

S amikor végre kiderül, hogy az anyanyelv lesz a megfelelőbb, az újra bejelentett igény (*SGANARELLE: Bölcs útbaigazításra volna valami kis dologban szükségem*²) újabb nehézség forrása lesz, mivel a filozófus a nyelvet csak a filozófiai problémák megvitatására tudja használni, és így a *kicsiny nehézség* kifejezést meghallván nem hallgatja tovább Sganarelle-t, hanem a *nehézség*-et 'filozófiai nehézség'-nek felfogva e témát fejt ki sok-sok párhuzamos rematikus elem révén. A kommunikáció megteremtésére még volna látszólag egy utolsó lehetőség: *Magyarázza meg az úr, hogy mit akar*, mondja a filozófus, de mint a folytatásból kiviláglik, csak azért, mert a *parole* 'beszéd' témája kapcsán is előadást akar tartani, most már Sganarelle-lel egyszerre beszélve.

Ha Dr. Pancratius bizonyos értelemben nem ismeri a nyelv kommunikációs szabályait, Don Juan nagyon is jól ismeri őket. Visszatérve a róla szóló darabhoz, a kapcsolat létrejöttét megakadályozó nyelvi magatartás példájaként Vasárnap úr (= Monsieur Dimanche), a hitelező látogatására hivatkozom, amelyet ő Don Juannál tesz (IV, 3), hogy pénzét visszaszerezze. A lovag azonban beleejti őt az udvarias társalgás csapdájába: Vasárnap úr nem képes látogatásának témáját nyelvi témává változtatni, csak egy-egy előkészítő mondatdarabig jut el (*Azért jöttem ...; Azért jöttem, hogy ...*), hiszen Don Juan olyan nyelvi nyilatkozatok sorával árasztja el, amelyek a társasági illem szabályai szerint mindig kikényszerítenek egy — mondhatnánk, a nyelv fatikus funkciója alá tartozó — reakciót, a társalgást ezáltal formálissá változtatva, és meggátolva azt, hogy a

² Az eredetiben: *Vous consulter sur une petite difficulté* 'Egy kicsiny nehézségről megkérdezni önt'.

tematikus progresszió szabályai szerint a Vasárnap urat igazán érdeklő tudás felépüljön:

DON JUAN: Hogy van kedves neje, Vasárnapné önagsága?

VASÁRNAP: Hál' istennek nagyon jól, nagyságos uram.

DON JUAN: Derék egy asszony.

VASÁRNAP: Alázatos szolgálja nagyságos úrnak. Azért jöttem ...

A dramaturgia és a szövegnek tulajdonítható jelentés szempontjából természetesen bonyolultabb a helyzet azokban az esetekben, amikor a normális kommunikáció létrejöttének és a dialógusból elvileg nyerhető tudás felépítésének akadályá egy gazdagabb pszichológiával megjelenített szereplő benső mechanizmusaiból adódik. Mindamellet egy ilyen képlet világosan jelenik meg a „Tartuffe” I. felvonása 4. jelenetében. Orgon pár napos utazásról tér haza; családfeleként házi dolgai felől érdeklődik, és a szobalány felvilágosítja arról, hogy távollétében felesége beteg volt. Orgont azonban egyetlen dolog érdekli: a házába befogadott és szent embernek látszó Tartuffe hogyléte, akit rajongással szeret, s akiben leginkább a látványos vallási töredelem hatja meg. Ezért el sem jutnak tudatáig a szobalány információi a feleségéről és különösen nem annak iróniája, amellyel Orgon Tartuffe iránti érzelmeiről nyilatkozik: a tematikus progresszió a „beépített pszichikai akadály” miatt elakad, és a „beszélgetés” minduntalan visszatér ugyanarra a pontra:

*DORINE: Tegnapelőtt az úrnőt nagy láz verte le,
S egész különösen fájt estig a feje.*

ORGON: És Tartuffe?

*DORINE: Tartuffe? Ó, nincs semmi baja, megvan.
Csak hízik és dagad, az arca majd kicsattan.*

ORGON: Szegény!

stb. (az *És Tartuffe?*, valamint a *Szegény!* replikák állandó ismétlésével).

A „Tartuffe”-ben Orgon sajátos lelki merevsége majdnem tragédiához vezet, az „Embergyűlölő” című vígjátékban pedig a főhős, Alceste figurájában fedezhetünk fel egy tragikumot generáló lelki vonást, amely szintén egyfajta „beépített”, ezúttal azonban morálisan megalapozott kommunikációképtelenség. Alceste a társasági élet általa hazugnak tartott érintkezési szabályait nem tudja elfogadni, és az általa elképzelt tökéletes nyíltság és egyenesség követelményét kiterjeszti szerelmére, Célimène-re. Mivel sajátos geometriával csak az „igen/nem” válaszokat tudja elfogadni, elképzeltetlen szenvedést okoz számára az a bizonytalanság, amelyet Célimène viselkedésében érez (noha ő bevallotta neki szerelmét). Ezért (a IV. felvonás 3. jelenetében) a dialógus során

Célimène-t olyan terepen veszi üldözőbe, ahol helyzete az ifjú nővel szemben reménytelen: a tematikus progresszió sérül, mert Alceste minduntalan visszatér ugyanazon vádpontokra, Célimène-nek pedig mindenre van mentsége; és mivel Alceste számára elviselhetetlen, hogy Célimène azt tette, amivel vádolja, ő maga ösztönzi a hölgyet a védekezésre, erre azonban Célimène nem hajlandó adott ponton túl, s most ő akasztja meg az előrehaladás folyamatát. Célimène összegzi Alceste erőfeszítéseinek kudarcát:

Non, vous ne m'aimez point comme il faut que l'on aime.

Ahogy engemet kell, ön nem tud úgy szeretni.

A fenti vázlatos megjegyzések érvként szolgálhatnak amellet, hogy irodalmi művek szövegnyelvészeti elemzésének eredményeit érdemes kapcsolatba hozni a szorosabban vett irodalmi analízis megállapításaival, a megformálás rétegeinek pontosabb számbavétele céljából. Az itt röviden megvizsgált szövegekből az derül ki, hogy a tematikus progresszió megléte, hiánya vagy torzulásai felvilágosítanak a mű fiktív világában megjelenő emberi együttműködés lehetőségeiről.

Forrás

- Molière 1971. *Oeuvres complètes* I-II. Bibliothèque de la Pléiade. Paris: Gallimard.
- Molière 1965–1966. *Összes színművei* I-II. Helikon Klasszikusok. Budapest: Magyar Helikon. A fordítók: Szabó Lőrinc (*Nők iskolája*, *Embergyűlölő*), Mészöly Dezső (*Úrhatnám polgár*), Kazinczy Ferenc (*Kénytelen házasság*, Illyés Gyula átigazításában), Illyés Gyula (*Don Juan*), Vas István (*Tartuffe*).

Irodalomjegyzék

- Conesa, G. 1983. *Le dialogue moliéresque: étude stylistique et dramaturgique*. Paris: PUF.
- Cornelissen, R. 1985. *Drama und Sprechakttheorie: die Aufforderungsintensität der Komödien Molières*. Stuttgart: Franz-Steiner GmbH.
- Kiss Sándor 1990. La place linguistique de l'Autre dans les comédies de Molière. *Acta Litteraria Acad. Scient. Hung.* 32/1–2: 203–209.